

ІСТОРИЧНА КУЛЬТУРА ІМПЕРАТОРСЬКОЇ РОСІЇ І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Рец на кн.: Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом : коллект. моногр. в честь проф. И. М. Савельевой / отв. ред. А.Н. Дмитриев ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом. Высшей школы экономики, 2012. – 551 с.

Концепт «історична культура», що виник на перехресті культурології, історіографії та історії суспільної думки належить до тих виразних новацій в гуманітаристиці, що заслуговує на увагу українського цеху істориків хоча б задля його перевірки, адаптації і апробації на вітчизняному матеріалі. Рефлексії з цього приводу надають шанс суттєво розширити горизонти традиційних дисциплінарних уявлень і тих предметних та інструментальних обмежень, що їм властиві. Водночас, варто зазначити, що проблема розуміння поняття «історична культура» та його інтерпретації розглядається як правило поза межами вітчизняного історичного матеріалу [1; 6; 7; 8] і практично невідрефлексована українською історіографією.

Через те вихід книжки, яка присвячена історичній культурі в імператорській Росії, безумовно, викликає суттєвий інтерес і вже віддзеркалився на рецензійному рівні [9]. Не в останнє цей інтерес визначений самим форматом видання, що підготовлене колективом Інституту гуманітарних історико-теоретичних досліджень Вищої школи економіки, який останнім часом відіграє роль одного із важливих осередків теоретико-методологічної історичної думки на пострадянському просторі. Хронологічно цей формат вибудований у межах середини XVIII – початку XX ст., коли для українського історіописання та історіодумання російські інтелектуальні й професійно-історичні орієнтири набували особливого значення і звучання, а історія імперського простору сприймалася, здебільшого, як історія простору спільного минулого. Саме тому праця російських колег змушує з особливою увагою придивлятися до нього, бо той широкий історіографічний, духовно-культурний та інтелектуальний обшир не лише окреслює контекст, в якому українське історичне знання/пізнання/свідомість/уявлення визрівало протягом зазначеного часу, збагачуючись, дискутуючи, ворогуючи, самоусвідомлюючись та взаємодіючи. На цей проект варто подивитися і крізь методологічні «окуляри», зважаючи на початковий рівень освоєння українськими гуманітаріями відповідного дослідницького інструментарію, звіряючи якість розробки аналогічних завдань в українській історіографії, а значить осмислюючи і накреслюючи подальші дослідницькі стратегії [2; 3; 4; 5].

Архітектоніка книжки націлена на репрезентацію розуміння можливої структури і змісту «історичної культури», де критерієм виступає не стільки

© Журба О. І., 2016

рівень історичної рефлексії, скільки комунікації професійних виробників історичного знання та її обшири. Перший розділ («Историческое знание») вибудовується переважно навколо проблематики сцієнтистської історіографії: наукові дискусії, форми академічної діяльності, підготовка кадрів істориків-фахівців, історія історичних ідей. Другий («Историческое сознание»), немовби розширюючи коло спілкування професіоналів, виводить його на місця пам'яті, взаємодію із аудиторією своїх читачів, колегами-аматорами, владними структурами, піднімає питання формування регіонального професійного історичного середовища. Увага авторів третього, найменшого розділу («Историческое воображение») сконцентрована навколо питань інструменталізації історії в художній літературі та мистецтві, ювілейних практиках, монументальній комеморації.

Така різноманітна і широка тематика, окрім того, що сама по собі викликає неспідробну зацікавленість, окреслює ключові проблемні вузли дослідження історичної культури як вони уявляються укладачам колективної праці. До участі в книжці були запрошені авторитетні російські гуманітарії з університетів Москви, Рязані, Новосибірська, Омська, Петрозаводська, Казані, Воронежа, а також по одному фахівцю з України, Ізраїлю та США, що свідчить про широку географію заангажованості в цій проблематиці.

Оригінальна архітектоніка роботи та її саморепрезентація викликають доволі суперечливе враження. З одного боку, коли кожний з трьох розділів складається з абсолютно самостійних за постановкою і вирішенням статей, які ніяким чином не пов'язані одна з одною сюжетно, стилістично, а нерідко і проблемно, то така продукція зазвичай ідентифікується не як колективна монографія, а, скоріше, як тематичний збірник наукових праць. З іншого ж боку, відсутність цілісності змісту, значною мірою виправдовується монографічністю ідеології представленої роботи, що намагається репрезентувати способи предметної реалізації комплексної розробки проблем історичної культури.

Стратегія проекту визначена у вступному слові відповідального редактора О. Дмитрієва. Вона покликана простежити різні, несхожі шляхи формування історичної культури, а також форми і способи прирощення, впорядкування та регламентації історичного знання в імператорській Росії. Особливо важливим визнана репрезентація університетської науки в контексті різних інших форм суспільної свідомості, пов'язаних із історією, – від гімназійної освіти до живопису і белетристики (с. 9–30)¹. Також принципово важливим є те як автор, який представив короткий екскурс вживання і вживлення «історичної культури» до лексики професійного гуманітарного середовища, визначає його змістовне наповнення і співвідношення із близькими поняттями. На його думку, «історична культура», на відміну від

¹ Тут і далі вказані сторінки рецензованої книжки.

«історичної свідомості» акцентує увагу саме на інституціональний і рефлексивний аспект уявлень про минуле і охоплює різноманітні відносини між професійною історіографією і більш широкою сферою суспільних уявлень про історію (історичною свідомістю) в різні епохи (с. 10–11). У відповідності із такого роду концептуалізацією «історичної культури» виходили укладачі і автори монографії/збірника, реалізуючи стратегію свого проекту.

Автори статей першого розділу націлювалися на розгляд двох ключових проблем: вироблення і функціонування історичного знання в творчості і комунікаціях професійних істориків і роль інституційних факторів освітньої і наукової діяльності у формуванні професійного співтовариства істориків (професійної історичної культури). Так, до першої групи можна віднести працю О.Б. Каменського (с. 33–51), квінтесенція якої, за словами самого автора, полягала у виявленні внеску Г.Ф. Міллера у професіоналізацію в Росії ремесла історика і перетворенні історії з літератури в науку (с. 51), що цілком вкладається у дисциплінарне ложе традиційного історіографічного дослідження. Робота Л.П. Рєпіної розкриває шляхи формування в російській історичній думці ідеї загальної історії в творчості Т.М. Грановського, його учнів та послідовників (с. 52–73). Тематично близькою і актуальною для українського читача представляється добре відома в україномовному варіанті стаття О.П. Толочка про знамениту і знакову дискусію М.О. Максимовича з М.П. Погодіним щодо ставлення до спадщини Київської Русі та про її (її спадщини, і дискусії) значення для створення «довгої» національної історії (с. 92–112).

Інституціональний аспект формування історичної науки в дореволюційній Росії у книжці вибудований через репрезентацію процесу формування церковної історії у вищих духовних навчальних закладах (М.К. Гаврюшін; с. 193–216), історичного семінарію як структурного елементу університетської підготовки професійного історика (А.В. Свешніков, О.В. Антощенко; с. 138–160), виявлення шляхів становлення університетської історичної освіти і науки загалом (В.І. Чесноков; с. 113–137).

В цьому ряду, на мій погляд, в контексті виявлення професійної історичної культури, особливо значимою здається стаття Т. Сандерса (с. 161–192), в якій розгляд «витоків, еволюції і соціальних функцій захисту дисертації як культурного інституту» реалізується не тільки задля «відтворення шляхів формування інституту історичної професури», але й виявлення «рис поведінки самих агентів як представників цієї дисципліни і як членів особливої субкультури в межах все більш складного і політизованого суспільства царської Росії» (с. 163).

Певним дисонансом в ідейному контексті першого розділу, цілком зануреного у професійне історичне середовище, виглядає стаття Н.Г. Федорової (с. 74–91), яка присвячена ролі шкільного підручника з історії Середньовіччя у конструюванні масових історичних уявлень. Автор наголошує

на тому, що шкільна навчальна книжка не лише визначає предметний обсяг і зміст освіти, але й є своєрідним ретранслятором соціальної пам'яті, еталоном «бажаної» історичної свідомості освіченої публіки. Цілком можна погодитися і з тим, що підручник в цілому і як історичне, і як історіографічне джерело «відображає рівень розвитку науки свого часу і загальний напрямок державної освітньої політики... , несе інформацію... про суспільні цінності соціуму... представляє собою багатошарове культурно-історичне явище» (с. 74), вивчення якого в контексті історичної культури в українській історіографії лише починає усвідомлюватися.

Другий розділ рецензованої книжки суттєво розширює розрив з традиційною сцієнтистською історіографією. Його статті немовби спускають її з наукових небес на землю різноманітних соціальних практик і професійних істориків, і професійного історіописання загалом, виявляючи їх комунікації у значно ширших суспільних колах, насамперед з владними структурами, людьми влади і владою загалом, аматорським рівнем виробництва і споживання історичного знання, його інфраструктурним забезпеченням.

В цьому сенсі цілком перспективним представляється відправна дослідницька позиція В.С. Парсамова (с. 219–234), який актуалізує вивчення середовища реального функціонування історичного знання, в якому визнається рівнозначна суб'єктність і тісна взаємодія історика-професіонала, що виробляє нове історичне знання (на прикладі М.М. Карамзіна), та його читача-споживача історичних текстів.

Більшість публікацій другого розділу зосереджені на виявленні способів, задач, мотивів і результатів взаємодії професійного наукового співтовариства з владою та освіченою публікою.

Так, цим проблемам в діяльності просвітительських історичних товариств кінця XIX – початку XX ст. присвячена робота В. Каплан (с. 355–380). Сама ідея створення таких товариств значною мірою впливала з розуміння як владою, так і соціально активними істориками-професіоналами і діячами громадських рухів великого потенціалу конструювання суспільних настроїв і настанов шляхом інструменталізації історії як галузі знань та засобу ідеологічного впливу. Внаслідок цього 1895 р. відкрилося «Общество ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III», яке стало найбільш впливовим з цілого шеругу створених наприкінці 1880–90-х рр. такого ж роду об'єднань (історичних відділень загальноосвітніх товариств, мережі воєнно-історичних гуртків, товариств любителів історії). Це, як зазначає автор, відповідало загальній тенденції активізації громадської активності та історизації суспільних процесів в імперії на межі століть. Шляхом створення популярної історичної літератури, народних бібліотек, проведення публічних лекцій, заснування історичних музеїв, ініціювання історичного кінематографа, – ці товариства

шукали і виробляли напрямки і механізми ідейного впливу на масову історичну свідомість. В процесі таких пошуків створювався репертуар практик історичного просвітництва, який відіграв важливу роль у «винайденні традицій», спрямованих на підтримку і модернізацію образу монархічної влади останніх років її існування та залишається в актуальному арсеналі задля реалізації схожих завдань влади і на початку ХХІ ст.

Проблема значимості цензурного впливу і діяльності цензурних інституцій як важливого інструменту відточування бажаних образів минулого в другій половині ХІХ ст. розглядається у статті І.М. Чирскової (с. 308–326). Тут аналізуються не лише правові рамки державного регулювання змісту друкованої продукції та практика його реалізації в галузі історіописання. Увага прикута і до втілення офіційних настанов як одного з важливих каналів формування обсягу і змісту історичних знань і уявлень, а також до історичного просвітництва в цілому. Варто підкреслити, що робота цензурних інституцій розглядається не лише як каральна. Вона представлена і зрозуміла в контексті інтелектуальної ситуації та суспільних настроїв того часу.

Діяльність владних структур та їх взаємодія з громадськістю в справі збереження матеріальних пам'яток та їх музеєфікації зображена у роботі А.В. Топичканова (с. 327–354). Важливими здаються спостереження щодо значної ролі провінційних музеїв у формуванні масової регіональної самосвідомості та розуміння імперською владою небезпек регіоналізму та націоналізму.

Саме через інтерес до проблем специфіки і співвідношення столичного і регіонального в сприйнятті вітчизняної історії для зацікавленого українського читача актуальність представляють статті Н.М. Родігіної (с. 280–307) і В.В. Боярченкова (с. 258–279). Вони привертають увагу своєю націленістю на дослідження особливостей розширення території різнорівневого та ієрархізованого історичного знання. Незважаючи на різні проблемні ракурси, один з яких спрямований на виявлення механізмів формування регіонального історіографічного простору, а інший – на взаємодію столичних історичних і літературних часописів з провінційним історичним середовищем, обидва тексти окреслюють процес децентралізації російського історіописання та історіодумання, його урізноманітнення, ускладнення, формування нових, нерідко опозиційних столичним, версій російської історії «знизу».

Окрему сюжетну і проблемну одиницю розділу представляє текст Т.О. Сабурової (с. 235–257), який зосереджений на виявленні, фіксації і механізмах формування образів ХVІІІ ст., насамперед французької революції, в свідомості російських інтелектуалів-неісториків першої половини наступного століття як своєрідних «місць пам'яті», закріплених у літера-

турному і, почасти, науковому дискурсах. Сама постановка проблеми в контексті вивчення історичної культури, засвідчує продуктивність «ре-брендінгу» традиційних ракурсів вивчення історичного сегменту суспільної думки.

Третій розділ книжки спрямований на виявлення мотивів, завдань та джерел візуалізації вітчизняного минулого та її ролі у формуванні і еволюції масових історичних уявлень. На матеріалах художньої творчості другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. це представлено у статті О.А. Вішленкової (с. 383–417), а на досвіді встановлення монументів російським письменникам у XIX ст. – в статті С.А. Єремеєва (с. 499–532). Як засіб ідеологічної мобілізації суспільства задля реалізації суспільно-політичних завдань розглядає організацію історичних ювілеїв в Росії XIX ст. К.М. Цимбаєв (с. 475–498). Він окремо наголошує, що «саме ювілеї, на відміну від звичайних щорічних свят та інших громадських актів, дозволяли сформуванню нові уявлення про історичне минуле і перспективи розвитку у майбутнє» (с. 475). Автор представляє генезу ювілейної традиції на російському матеріалі, зосереджуючи увагу насамперед на тому «як швидко і не завжди «однолінійно» ця традиція формувалася... , які політичні і громадські кола були з нею пов'язані (або, навпаки, з неї виключені)». Надзвичайно цікавим і важливим, на мій погляд, є спостереження автора, зроблене на матеріалах святкування 100, 200 і 300-річчя заснування Санкт-Петербурга: «Незважаючи на кардинально відмінні громадсько-політичні умови, всі три ювілеї... демонструють дивну схожість в процесі їх підготовки: це і створення організаційних комітетів під покровительством вищих сановників, численних підготовчих комісій; це й схожі схеми витрат казенних сум і масштаби їх виділення з бюджету; це і фактичний недопуск громадськості до процесу підготовки і більш-менш широкого обговорення можливих варіантів заходів. Схожим виявляється навіть сценарій самого заходу – порівняльний характер церемоній засвідчує їх фактичну ідентичність: церковні, воєнні, водні процесії, салюти, ілюмінації, прикрашення парадних фасадів міської забудови і т. ін. Мінімальних змін за останні двісті років зазнала і ювілейна мова – вражає близькими виявляються матеріали ювілейних комітетів, включаючи назви комісій і підкомісій, система діловодства, мовні звороти писемної документації, тексти ювілейних відозв і урочистих промов, аж до офіційних післясвяткових звітів. І головне: в усіх трьох випадках ювілей не стільки відмічається самими містянами, скільки «декретується згори» державними інстанціями» (с. 476). Надзвичайно актуально звучать і спостереження щодо фіаско розроблених владою технологій використання вербальних, візуальних та інших медійних послань задля впровадження у суспільну свідомість бажаних образів минулого як інструменту мобілізації усіх верст суспільства. Причину цього автор вбачає як у відсутності діалогу влади і

суспільства з питань ставлення до історії, так і в змістовному наповненні ювілейних заходів, коли «суспільний розвиток стрімко актуалізував не надумані теорії споконвічного єднання всього народу навколо монарха, а соціальну практику революції» (с. 498).

Саме в текстах третього розділу проблематика історичної культури розгортається відверто «антиісторіографічно». Тут практично не знаходиться місця професійному історика та професійному історичному знанню, а дослідницька оптика вибудовується переважно навколо відстежування комунікацій з приводу функціонування історичного в суспільному просторі, де ключовими акторами виступає влада з її «фантазіями» щодо конструювання бажаних версій вітчизняної історії і освічене суспільство з його численними варіаціями щодо уявлень про минуле.

Як і в попередніх структурних частинах, один з текстів також стоїть немовби окремо від сюжетних розворотів цілого розділу. Йдеться про ґрунтовну, в тому числі і за обсягом, репрезентацію О.Н. Пенської російського історичного роману XIX ст. (с. 418–475) Цей жанр представляється не лише в літературному контексті, а і як явище громадського життя, суспільної думки і історичної культури. Виділення двох періодів сплесків популярності історичного роману в російській культурі XIX ст., які названі автором своєрідною «умственною епидемією» (с. 472), здається, може розглядатися як доволі чіткий орієнтир щодо визначення апогеїв історизації суспільних настроїв, а аналіз змісту, особливостей виробництва і споживання цієї літературної продукції – стати певним маркером при виявленні проблемно-тематичних пріоритетів, способів адаптації і побутування історичного знання в широких освічених колах. Історичний роман XIX ст. справді перетворився у впливовий багатофункціональний інструмент, виступаючи «одночасно і освітнім курсом, ілюстрацією до підручника, наукового дослідження... і обов'язковою розвагою, і, нарешті, входом до нової культурної доби» (с. 474). Історичний роман виступав і як фактор індивідуалізації запитів на історичне знання, його домашнього сприйняття і особистої інтелектуальної праці.

Монографія, яка присвячена виявленню різноманітних аспектів функціонування й еволюції складного явища історичної культури в імперській Росії, репрезентує уявлення ініціаторів проекту щодо структури і змістовної насиченості цього концепту, ґенеза якого відбувається на межі кількох традиційних гуманітарних дисциплін і відкриває нові ракурси розширення дисциплінарних просторів кожної з них. Така переакцентація дослідницької оптики російських колег, на наш погляд, не в останнє, пов'язана з високою щільністю і достатньою якістю засвоєння ними традиційного історіографічного простору, що, безумовно, створює суттєві пізнавальні і соціальні глухі кути, а також не може не викликати інтелектуальної пе-

ревтоми, особливо у нових поколінь істориків історичної науки. Простіше кажучи, органічність вирішення завдань дисциплінарної історіографії стала міцним ґрунтом для засвоєння нових концептуальних підходів, пошук іншої контекстуальності, стимулом для пошуку і апробації нового дослідницького інструментарію.

Водночас, при всій своїй привабливості і перспективності, опорною точкою в реалізації моделі «історичної культури», що запропонована в книжці, залишається професіональний історик. Він є провідним гравцем на полі функціонування історичних знань/уявлень та їх комунікації з іншими акторами, – освіченим суспільством і владою. Інколи здається, що така постановка цілком комфортно виглядала б і як алгоритмічний сегмент традиційних історіографічних студій під рубрикою «інтелектуальні і суспільно-політичні умови розвитку професійних історичних знань». А тому збірниковий характер проекту інколи демонструє недостатньо органічне і злагоджене засвоєння його авторами накинутій ззовні концепції. На мій же погляд, перспективи концептуального освоєння «історичної культури» пов'язані, насамперед, із орієнтацією на виявлення функціонування та взаємодії всіх форм вироблення і споживання «історичного» на всіх соціальних рівнях, кожен з яких розглядався б як рівноправний гравець в цьому тотально історизованому просторі. Що ж стосується вищих, зрілих форм історичного знання, то в межах функціонування історичної культури суспільства вони могли б окреслюватися поняттям «історіографічна культура», яке, на мою думку, має суттєвий пізнавальний потенціал з точки зору постановки завдань вивчення цеху професійних істориків як своєрідної субкультури на усіх її рівнях, в усіх проявах та комунікаціях¹.

Інтелектуальні пропозиції рецензованої монографії не можуть не викликати спроб перевірити і «приміряти» запропоновані підходи на вітчизняному інтелектуальному ґрунті. Відразу варто зазначити, що, не зважаючи на концептуальне засвоєння українськими істориками понять «історична пам'ять», «історичне уявлення», «історична свідомість», «політика пам'яті», «місця пам'яті», – тобто того теоретичного набору, який налаштовує на вивчення функціонування історичного знання поза академічними обширами, на шляху засвоєння концепту «нашої історичної культури» існують суттєві, якщо не перепони, то, принаймні складні обставини, усвідомлення яких, на мою думку, дозволить адекватно підійти до розробки цієї проблематики. Не вдаючись до розлогих розмислів, зверну увагу на ключове ускладнення, – відсутність консенсусу щодо розуміння змістовного наповнення поняття

¹ В цьому напрямку, не використовуючи, правда, поняття «історіографічна культура», розгортається проект омських колег, які випустили вже 10 номерів збірника «Мир історика», який заслуговує на окреме представлення в українському професійному історіографічному просторі.

«українська історична наука» («українська історіографія»). Більше того, саме етноцентричні репрезентації історії українського історичного знання, які домінують на монографічному і дидактичному рівні, і, таким чином, визначають сприйняття цієї галузі знань, геттизують український історіографічний простір і від його зовнішніх науково-культурних контекстів, які розташовуються в діапазоні від ворожих, до своїх «інших», і герметизують його в межах полікультурного внутрішнього простору. Налаштована на виявлення тотального функціонування і комунікації історичного знання в цілісному соціумі концепція історичної культури наштовхується тут на міцні мури сегментованого «етно-українського» в складних, взаємопов'язаних і щомиті взаємодіючих соціальних і культурних структурах. Саме тому проблематизація історичної культури в сучасній вітчизняній історіографії нерідко розглядається як ідеологічна диверсія, що загрожує конструюванню національного проекту історії історичного знання.

Саме ці обставини, а також складні психологічні чинники, пов'язані з хворобливим прагненням подолати/зберегти окремішність, провінційність і відверту вторинність історіографічної території, досі не дозволяють українським історіографам щільно засвоїти простори історії «нашої» історичної науки, створити той професійний каркас, на основі якого, можна було б відправитися на засвоєння нових горизонтів. А тому, ці завдання доведеться виконувати синхронно. Їх продуктивній реалізації, безумовно, сприятиме ознайомлення і критичне звернення до досвіду наших колег.

1. *Гене Б. История и историческая культура Средневекового Запада* / Б. Гене. – М., 2002. – 496 с.
2. *Журба О.И. Региональное историописание второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в плену «украинского национального возрождения» (проблемы украинской исторической и историографической культуры)* / О. И. Журба // *Мир историка*. – Вып. 8. – Омск, 2013. – С. 124–165.
3. *Журба О. І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання (дискусійні замітки)* / О. І. Журба // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Л., 2006–2007. – Вып. 15. – С. 408–417.
4. *Леонова А. В. О построении модели исследования регионального историографического процесса* / А. В. Леонова // *Мир историка*. – Омск, 2013. – Вып. 8. – С. 166–176.

5. *Леонова О. В.* Історіографічний процес другої половини ХІХ – початку ХХ століття у регіональному вимірі (за матеріалами Слобідської та Південної України) : автореф. дис. ... канд. істор. наук (07.00.06). – Д., 2013. – 20 с.
6. *Образы прошлого* и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени / под ред. Л. П. Репиной – М., 2003. – 408 с.
7. *Репина Л. П.* Историческая культура как предмет исследования // История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени. – М., 2006. – С. 5–18.
8. *Рюзен Й.* Історична культура – про місце історії у житті // Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Л., 2010. – С. 110–144.
9. *Степанов Б.* Прогресс в сознании истории / Б. Степанов // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 5 (123). – Режим доступа : <http://www.nlobooks.ru/node/4041>

О. І. Журба